

A KORSZERŰ GÁRDONYI-KÉP PROBLÉMÁI

I.

Felszabadulás utáni irodalomtörténetírásunk máig adós Gárdonyi Géza életművét teljességében bemutató monográfiával, amely hivatott lenne arra, hogy kellő tárgyilagossággal, az életmű és a kor összefüggésében feltárja az író munkásságának értékeit, hogy egyértelmű ítéletet alkosson a sokat vitatott Gárdonyi-problémákról.

Hiányérzetünket csak némileg csökkentik Bóka László, Gergely Gergely, Mezei József, Z. Szalai Sándor, Tóth Gyula és Tóth László legfrissebben megismert — különböző fórumokon publikált — eredményei.¹ Ezek, bár nélkülözhetetlenek, és aligha lehet bármelyiket is figyelmen kívül hagyni, csak ösztönzők lehetnek az egész életmű logikus rendszerbe foglalt felmérésére, hiszen nem léptek fel a teljesség igényével.

A felszabadulás előtti magyar irodalomtörténetírás inkább azzal válik ki, hogy összekuszálta és válaszolatlanul hagyta azokat a kérdéseket, amelyek az írói pálya teljes és ellentmondásos alakulásában a Gárdonyi-életművet a századforduló magyar irodalmához és társadalmához kapcsolják. Futó Jenő, Kéky Lajos, Schöpflin Aladár, Sik Sándor és mások egyes részleteiben helytálló megfigyeléseit az összefüggések keresésének hiánya homályosítja el.

Mindenképpen indokolt tehát — a Gárdonyi-hagyaték teljesebb és részletesebb ismeretében is —, hogy kísérletet tegyünk az író életművének felmérésére, fejlődésében történő vizsgálatára. Annak bizonyításaként, hogy a Gárdonyi-életmű egy sajátos metamorfózison áteső magyar világ egyik lehetséges terméke, új utakat kereső jelensége. Ebben a minőségben pedig a modern, huszadik századi magyar irodalom előkészítője és úttörője.

II.

1. A pályakezdés évei

(1863—1897)

A pályakezdő Gárdonyi élménye rendkívül sokirányú: jól kitapintható benne a korai szertelen hírlapíró fokozatosan tudatossá váló, keserű szociális lázadása, a messzemenően tisztelt hazai és világirodalmi példák (Jókai, Mikszáth, Maupassant, Bret Harte, Turgenyev, Tolsztoj, Dosztojevszkij stb.) hatása, az irracionalista európai polgári filozófia ismerete, a magyarországi szocialista mozgalommal való rokonszenv, sőt, a marxizmus visszhangja is.

¹ BÓKA LÁSZLÓ: A hazaszeretet regénye. Csill 1952. 83—91., 205—219., és Tegnaptól máig. 1958. — GERGELY GERGELY: Gondolatok G. egy regénytípusának vizsgálatához. ItK 1963. 691—700. — MEZEI JÓZSEF: G. pszichologizmusa. ItK 1964. 449—456. — Z. SZALAI SÁNDOR és TÓTH GYULA: Utószó a Szépirodalmi Könyvkiadó Gárdonyi-sorozatának kötetéhez. 1962—1966. — TÓTH LÁSZLÓ: G. és a szabadkőművesség. Különlenyomat az Egri Múzeum 1963. évi (1.) évkönyvéből.

E sokirányú élménykör mindezzel még nem is teljes, hiszen Gárdonyi fiatalkori karakterét alapvetően színezi át a negyvennyolcasság, amely már gyökereiben, de kiteljesedésében is különbözik a dzsentroiddá süllyedő nemesi negyvennyolcasságtól.

Gárdonyi negyvennyolcassága a szabadságharcos édesapa emlékeiből és sorsából táplálkozik, s az apai eredetű protestáns iparos büszkeség, valamint az anyai jussként maradt népi-paraszti feltörekvés és szociális függetlenségi vágy eredményeként erősen népi-plebejus negyvennyolcasság ez, amely éppen demokratikus tendenciájával kiállta a századvég álliberalizmusának nacionalizmusba torkolló, a nemzeti függetlenséget elsikkasztó, a társadalmi és nemzetiségi konfliktusokat eltussoló romboló hatását.

Innen már csak egy lépés volt a modern polgári radikalizmus célkítűzéseinek vállalása. Gárdonyi el is jut majd megközelítően olyan eredményhez, amely a polgári radikalizmus bizonyos progresszív törekvéseivel érintkezik.

Él benne — legjobb kortársaihoz hasonlóan — az európai tájékozódás igénye, amely ha sokszor ellentmondásosan is, de rányomja bélyegét már ennek a korszaknak műveire. Tudjuk, hogy már a századforduló előtt megismerkedik a legváltozatosabb filozófiai, társadalom- és természettudományi nézetekkel. Spinoza materializmusa, Hegel dialektikája, Schopenhauer pesszimizmusa, Büchner mechanikus materializmusa, Darwin fejlődésemélete, Bourget pszichologizmusa, Spencer „organikus társadalomfejlődési tana”, Macaulay történet-szemlélete, a pozitívizmus európai rangú képviselőinek (Comte, Taine, Spencer, Wundt) törekvése, Linné rendszertana, Cuvier katalizma-elmélete, Virchow sejtkörte, továbbá Lamarck, Helmholtz, Tyndali, Lyell, Lubbock, Blanchard neve nem ismeretlen előtte.

Olvasta már Bakunyin, Lasalle, Paul Janet, Kropotkin, Adam Smith műveit, továbbá Mezőfi Vilmos könyvét.²

A pályakezdő Gárdonyi műveiben mindez persze áttételeken keresztül csapódik le: bizonyos szemléletben vagy ábrázolási technikában. Alapélménye — származásának és neveltetésének megfelelően — a népélet marad, amelyből a pályaszakasz legjobb művei is sarjadnak.

A 80-as évek és a 90-es évek eleje Gárdonyi pályáján az író eszmélését, önálló hangjának keresését mutatják. Jóllehet, a pályaszakasz végén már együtt áll az egyik legsajátosabban Gárdonyi-mű, *Az én falum*, de még ekkor is érezhető az elődök hatása.

Jókai romantikájának és Mikszáth anekdotikus ábrázolásának jelenléte érezhető a 80-as és 90-es évek novellatermésén és korai regénykísérletein. Ezekkel párhuzamosan kiformalódik azonban Gárdonyi egyéni művészete: *Az árvalegény* című novellájának a népbaladák tömörségére emlékeztető, szociális tendenciát hordozó drámaisága, *A Pista gyerek tilka*, a *Pöhöly-novellák*, a *Mari néni meg a Pista bácsi* és más novellák finom lélekelemzése már jelez valamit abból a hatásból, ami Gárdonyit a fentebb vázolt forrásokból érte.

Éppen a kor filozófiai és tudományos elméleteivel való ismerkedése eredményezi, hogy valóságlátása már a korai művekben modernebb Jókai, Mikszáth, Baksay írói ábrázolásánál. Gárdonyi műveit a romantika csak felszínükön érinti, az anekdota nem alakítja műveinek szerkezetét, de nem követi Baksay idealizált világát sem. Bár kísérletezik az elődök hangján, már sokkal polgáríbb ízlése, szemlélete elszakadóban van mindattól, ami a népnemzeti esztétikai elvéből emezeknél megmaradt.

Voltaképpen ez az ábrázolási törekvés hozza meg realizmusának igazán nagy értékeit, *Az én falum* novelláit. Ezekben már jól kitapintható az a hatás amely a világirodalommal való ismerkedés eredménye. Az, hogy a népéletet apró mozzanataiban, a „lelki emberre”

² Az Egri Gárdonyi Géza Emlékmúzeum anyagában: Bakunyin: Ouvres. Paris 1895. — Lasalle: A szocializmus oka és megoldása. Bp. 1895. — Paul Janet: A politikai tudomány története. Bp. 1891—1892. — Peter Kropotkin: Memorien eines Revolutionärs. Stuttgart 1900. — Adam Smith: Vizsgálódás a nemzeti vagyonság okairól. Bp. 1899. — Mezőfi Vilmos: Kommunizmus és kapitalizmus. Bp. 1894.

koncentráltan mutatja be, hogy a világ ellentmondásait szinte pszichológiai jelenséggé alakítja, de ugyanakkor egy egészséges szociális érzékenység megőrzése is, már Turgenyev lírai novelláinak, Bret Harte kaliforniai történeteinek, Bourget pszichologizmusának és a Flaubert által Maupassant számára annyira hangsúlyozott esztétikai elvnek (apró dolgokban észrevenni azt, amit más eddig nem látott meg) vetületét jelenti.³

Mindezek eredményeként Gárdonyi kezén kialakul — a magyar tárcanovella fejlődésének is megfelelően — a századvégi novella sajátos, lírai hangvételő, szociális érzékenységgű, sokszor remekül poentírozott technikával megszerkesztett típusa, amely végeredményben, az írói alkat egyediségéből eredő különbségekkel a kortársi novella (Petelei, Thury, Tömörkény stb.) szintjén áll.

Gárdonyit származása és neveltetése, valamint a néptanítói működés és a vidéki, majd fővárosi újságíróskodás tapasztalatai alapvetően lázadó, ellenzéki íróvá teszik. Az *én falum* novellái (zömmel a 90-es évek közepe táján keletkeztek) a lázadás indirekt módját jelentik, de találkozunk sokkal erőteljesebb, közvetlenebb hanggal is. Különösen e pályaszakasz publicisztikájában és néhány szépirói termésében.⁴

A Győrben szerkesztett *Tanítóbarát* cikkeiben Gárdonyi szinte szociografikus alaposággal méri fel a falusi néptanítók és a falusi szociális viszonyok helyzetét. A szegedi újságokban közölt, a rangkországban szenvedő sznob polgárságot, a klerikalizmust és a dzsentroid elemeket karikázó írások (*Egy amerikai Szegedről, A legfeketébb Afrikában, A szentek útja, Az állami emberszeldítőben, Egy botrányos iskolai értesítő* stb.) a romantika és az anekdota eltorzításával válnak groteszk nevetéssé. Vagy gondoljunk a Magyar Hírlap parlamenti tudósítójaként összeállított panoptikumra (*Parlamentünk jeles figurái*), amely a „liberális” dualizmus kórképét is adja. A Magyar Hírlap (Horváth Gyula lapja) radikális törekvései a 90-es évek elején egyébként is kedveztek Gárdonyinak: fel tud figyelni még a hódmezővásárhelyi szegények mozgolódásaira is, az agrárszocialista mozgalmak első mozzanataira (*Mécsek és csillagok, Januárus 1, A szellő meg a por, Az akolból* stb.).

³ Több tény is mutatja ezeket a hatásokat. FESZTY ÁRPÁDNÉ A tegnap (1924) című könyvében jegyzi meg: Gárdonyi „a Pesten töltött évek alatt folyvást tanult és olvasott. (Az oroszokat imádta)”; — Az Egri Gárdonyi Géza Emlékmúzeum anyagában: O. Glagan: *Dir Russische Literatur und Ivan Turgeniew*. Berlin 1872. továbbá: Bret Harte: *Californische Erzählungen*. Leipzig. — Feljegyzései között, amelyek ars poeticájáról árulkodnak, több helyen is olvashatjuk ugyanazt a gondolatot: „Az író annál az egy csepp tentánál kezdődik, amelylyel először ír valami olyat, amit őelőtte nem írt még soha senki”; „Az irodalomtörténet-író első kérdése minden írónál ez legyen: Mit hozott?”; „Minden nagy művész (az író is művésznek számítva) — tud valamit, amit más senki nem tudott őelőtte”. (Az Egri Gárdonyi Géza Emlékmúzeum anyagában. Rendezés és leltározás alatt). — Amikor *Az én falum* megjelent, Lázár Béla a Magyar Kritika 1898. szept. 15-i számában írt róla. Ezzel kapcsolatos Gárdonyi következő levele Lázár Bélához, 1899. március 7-én: „Kedves és tisztelt Uram Nem tudom Önnek köszönjem-e vagy Balassa úrnak a M. K. [Magyar Kritika] szives megküldését, de valamelyiküknek köszönöm. És köszönöm az Ön jóakarató bírálatát, amit a könyvemről írt. A könyvemet én nem becülöm annyira mint Ön, de mert Ön látom hogy jegyzeteket csinál az író fejlődéséről, ajánlom, húzza alá a piros ceruzájával ennek a bírálatnak két pontját. Az egyik az, ahol arról beszél, hogy nekem nincs fantáziám, a másik meg az, hogy én a csekélyeségről írok legörömbesebb, mert azok érdekelnek. Itt csak a csekélyesség szót húzza alá. Talán ha valamikor együtt látja a munkámat megváltozik a fantáziámról mondott ítélete, s idővel ráakad arra az én elvemre is, hogy a művészetnek csekély témája nincsen. A művészet kezében arannyá kell változnia mindennek Uram, s az a legnagyobb művész a ki a csekélyeségekből gyúrja legszebb munkáit. Lekötelezett tisztelője Gárdonyi”. (Országos Széchényi Könyvtár Levelestára. Jelzet nélkül.)

⁴ Gárdonyinak a hivatalos irodalommal való szembenállását feljegyzései is mutatják: „Az igazi kritikust épp úgy becülöm, mint az igazi csillagászt, aki ott is lát, ahol én semmit sem látok. De vajjon kritikusok-e a felolvasó ülések kábító magyaráznokai? És a pajtás-emlegetők?...”; „Mik az irodalmi társaságok? A krajczárok egyesülnek, hogy elmondhassák magukról: — Tagja vagyok a forintnak”. stb. (Az Egri Gárdonyi Géza Emlékmúzeum anyagában).

Gárdonyi publicisztikája ilymódon több oldalról sűríti magába azt a lázadást, amelyet demokratikus reformokért való küzdelem diktál. Ez már a lassan-lassan mozduló polgárság leghaladóbb elemeinek programja felé mutat, nemzeti függetlenséget és társadalmi reformokat követel.

Ez a program teszi egészen egyénivé *A lámpás* című kisregényt is, de alapjaiban az *Ygazság a földön* című legenda keletkezését is magyarázza. Igaz — és ez Gárdonyi széleskörű tájékozódását mutatja —, hogy ebbe már nagymértékben belejátszik a szabadkőműves mozgalom szeretetbe oltott társadalmi egyenlőséget követelő programja, de a marxi értéktöbblet-elmélet is.⁵

Gárdonyi pályakezdése a századvégi magyar irodalom és társadalmi fejlődés terméke. Prózája hűen tükrözi azt a dezillúziót, amely a feudális-kapitalista valóság és a klasszikus polgáreszmény közötti szakadék miatt egy nemzedéket kényszerített lázadásba vagy menekülésbe. Gárdonyi keresi azt az *embereszményt*, amely vívódásait, útkeresését megjeleníthetné, dezillúzióból eredő nyugtalanságát lecsendesítené. Valósággal menekül kezdetben az *egzotikum* (ebből fakad a romantikus *Álmodozó szerelem* és a *Cyprián*, a győri novellák javarésze, de a szegedi írások egy része is), majd az *egyszerűhöz*, a *természethez* (*Az én falum* novellái és más írásai, pl. *A falu dicsérete*, *A falu télen*, *A falu lelke* stb.) az emberi lélek és a természet analízisével, erőteljes pszichologizálással. Így lesz e pályaszakasza alapvetően meghatározó, minden megnyilvánulást motiváló jelensége a lázadás és menekülés.

A világ, a valóság rendezésének szándéka vizsgálhatja felül vele az emberi életforma viszonyait. Ennek középpontjában az istenlét kérdése áll, amely a társadalmi ellentmondások felismerésének vetülete is. Voltaképpen a kor egyik általános jelenségéről van szó: a régi, idealista világméretet a századvég ezernyi törekvése rombolja le, amelynek helyére így vagy úgy, de épülni kezdett egy új világszemlélet. Gárdonyit ez végigkíséri (*Az örökölöm itala*, „*Az ember rendeltetéséről és végcéljáról*”, *A tűz*), de a 90-es évek közepén felerősödnek kétségei, amit Szabolcska Mihályhoz ekkor írott levelei és néhány ekkoriban keletkezett verse is mutat.⁶

Annak felismerése, hogy a feudális-kapitalista valóság csak a jelensége egy rejtettebb lényegnek, íme ez az, ami Gárdonyi lázadásának és menekülésének nagy dilemmáját adja. A megoldás azonban felemás: a világ rendezetlenségéért éppen azt az istent okolja, kinek létét is kétségbe vonja. A világ ily módon megkettőződik és titkokkal, megoldatlan kérdésekkel telik meg. Jelenség és lényeg, látszat és valóság, kép és jelentés ellentétei kényszerítik Gárdonyit arra, hogy mikor pályájának első szakasza végén felismeri ezen ellentétpárok létét a világban (természetben és társadalomban), új kifejezési formákat keressen magának, megőrizve a valóság realitását, de „lelki” áttételekben keresve e valóság értelmét.

2. Küzdelem az újért

(1897—1914)

Gárdonyi Géza írói pályáján az 1897-es évet nem pusztán azért tekintjük korszakhatárnak, mert ekkor költözött az író Egerbe, hanem azért is, mert a 90-es évek végén a lázadás és menekülés már tárgyalt nagy dilemmája újra meg újra kényszeríti az élet, a halál, a természet és társadalom, az emberi élet minden viszonylatának ártértekeltetésére és megfejtésére, ami új utakra is vezet az elkövetkező évtizedben.

⁵ Lásd: TÓTH LÁSZLÓ: i. m. és Z. SZALAI SÁNDOR—TÓTH GYULA: i. m.

⁶ SZABOLCSKA LÁSZLÓ: Gárdonyi Géza élete és költészete. Temesvár 1925. — Lásd: Gárdonyi ekkor keletkezett verseit: *A nagy világ* (1894) és *Levél Brassai Sámuel úrnak* (1897).

Voltaképpen sokat megőriz az első pályaszakasz eredményeiből (elsősorban a társadalmi elemzés szándékából fakadt és lírai alaphangú elemző realizmusát), de megváltozik műveinek fő iránya: korától — a feudális-kapitalista világtól — elidegenedve több művében már *nem a konkrét valóság*, hanem az *ő viszonya a valósághoz* lesz tematikailag és az ábrázolás irányát is tekintve központi kérdés. Ez a pszichologizmus nem egyetlen alapotívuma művészetének, hiszen ebben a pályaszakaszban kiteljesíti a népiesség újfajta művészi változatát, amelyben jól megfér a néptömegek, egyáltalán a nép iránti érdeklődés (a századelő európa. méretű jelenségének megfelelően) de a fáradtabb, dekadensebb rezignáció is.

Az átalakulást csak sietteti az okkultizmussal való ismerkedés, a spiritizmus kétkedve fogadott újszerűsége és ebből fakadóan a társadalom erkölcsstelensége miatt vagy valamilyen más okból szenvedőkkel való azonosulás. Talán ez utóbbi az oka, hogy egyre intenzívebben tanulmányozza az oroszokat, Gorkij novelláit és az *Éjjeli menedékhely* világát, hogy megszerzi orosz nyelven Nyekraszov költeményeinek kétkötetes díszkiadását, és egyre intenzívebben érdeklődik Dosztojevszkij iránt.⁷

Éppen az Egerbe költözést követő években kezdi tanulmányozni alaposabban a természetet, a mikrovilágot, hogy magyarázatot találjon kételyeire.⁸ Közben megszerzi a *Mercur de France* 1901—1902-es teljes évfolyamát, amelyben sűrű aláhúzások tanúskodnak az intenzív olvasásról.⁹ A folyóirat rendkívül széles európai tájékozódást tett lehetővé, Baudelaire-ről és a modern szimbolistákról, a szimbolizmus problémáiról, Verharenről, Gorkijról, Gleb Uspenszkijről, Korolenkóról, a metafizikai tanokról, misztériumokról, Büchnerről, Feuerbachról, Sully-Prudhomme-ről és Nietzsche-ről. Annyi bizonyosnak látszik, hogy a folyóirat jól érzékelhető okkultista, transzcendens jellege „segítette” Gárdonyit abban, hogy igazolva lássa különben is meglevő törekvését az emberi élet viszonylatainak átértékelésére, annak egyfajta „lelki” áttételekben történő felmutatására.

Ilyen elemekkel gazdagodva egyre jobban letisztul világnézete is a panteizmusból kiformalódó deizmus irányába, s voltaképpen már elveszti jelentőségét az istenlétnek a 90-es években annyira fontos problémája, amely feloldódik a természet előtti megrendülésben, áhítatban. Ez a tételes dogmáktól mentes deizmus — amelyet csak segített Kierkegaard egyházi dogmáktól mentes transzcendens szolipszizmusa is —, Gárdonyi ilyen irányú kételyeinek megnyugvását jelenti.

Mindezeknek az eredménye, hogy a pályaszakasz műveiben a *valóság* és az író *valósághoz való viszonya* mint művészi témakör is birkózik egymással: legjobb eredményeiben létrehozza egyfelől a már említett újszerű népiességet, másfelől egy sajátos regény- és novella-típust, amelyben pszichológiai elemek uralkodnak és társadalomfejlődési kérdések is jelentkeznek.

Mindenekelőtt feltűnő az, hogy Gárdonyi a század első öt évében milyen erőteljesen fordul a nép felé. Éppen abban az időben, amikor Európa-szerte filozófiában, politikában és

⁷ Ezzel kapcsolatban említjük meg az Egri Gárdonyi Géza Emlékmúzeum anyagából: K. Waliszewski: *Literature Russe*. Paris 1900.; Mereskovski: *Tolstoj et Dostojewski*. Paris 1903.; Szabó Endre: *Négy orosz költő*. Bp. 1900.; Некрасов: *Полное собрание стихотворений*. Петербург 1895. — Feljegyzéseiben Jókairól, Aranyról, Goethéről, Zoláról és Dosztojevszkijről szólva, ez utóbbiról ezt írja: „... hideg kígyószem, de mindig melegen érző szív a szenvedők láttán.”

⁸ Lásd: a *Természetben* és a *Budapesti Hírlapban* 1897-től 1900-ig közzétett „megfigyeléseit”. — Jellemző, hogy amikor megkapja Fekete József könyveit (*Az erkölcs élettana*. Bp. 1902. és *A világ egységes élete és törvényei*. Bp. 1903.), a szerzőhöz 1903. március 10-én írt levelében ezt említi meg: „... A morálról írt fejezet meg az utolsó el van nagyolva, s ezeket Ön bizonyára újra át fogja dolgozni, de ez a két gyöngye rész nem von azért le semmit a műve értékéből, merthízen a parányelmélete és a mozgás szerepének megvilágítása a fő benne, és ez nagyszerűen sikerült...” (Országos Széchényi Könyvtár Levelestára.)

⁹ Lásd: az Egri Gárdonyi Géza Emlékmúzeum anyagában: *Mercur de France*. 1901. január—december és 1902. január—december.

a művészetekben megnő a nép iránti érdeklődés: Bartók vonzódása a népzene felé, Picasso vonzalma az ősihez, a primitívhez vagy Móricz népköltészeti gyűjtőútja csak kiragadott példák erre.

Gárdonyi népiessége már a századforduló előtt más, mint az akkor divatos, hivatalos népiesség. Az *én falum* realizmusa példázza ezt. A századforduló után egyrészt továbbra is megmarad novelláiban a népiélet reális ábrázolása, de mintha felerősödne az ábrázolás ereje; erőteljesebben megrajzolt helyzetek, jobban, mélyebben kimunkált, megalapozottabb lélektaniséggel felépített jellemek vallanak a nép irodalmi „felnövekedéséről” Gárdonyi tollán. (Ilyen novelláinak jórésze: pl. *Levél a kaszárnyából*, *Szegény ember jó órája*, *A parasztleány*, *Bódi meg a huga*, *Egy szál drót*, *Erdei történet*, *Gyurkó-Furkó*, *Két katicabogár*, *A dugóhuzó*, *A multer* stb.).

Egy újfajta, modernebb népszemlélet alakul *Az egri csillagok* komoly eszmeiségében és modern kompozíciójában,¹⁰ *A bor* című színművének Hauptmann és Ibsen idéző naturalisztikus jellemkidolgozásában és szerkezetében,¹¹ vagy az *Annuska* naiv bájában és helyenként felcsillanó erőteljes humorában. Ez a modernebb, a népnemzeti népiesség-eszményétől már elszakadt ábrázolást különös erővel és eddig eléggé nem méltányolt törekvéssel viszi végig Gárdonyi a népköltészet felé fordulással, tudatos tematikai feldolgozásával.

A *Karácsonyi álom* egyenesen naiv-népies misztériumjáték, amely már magában foglalja a szimbolizmusnak bizonyos jegyeit is. Nem csupán azzal, hogy az emberi boldogság, az élet harmóniája, „az új kor égő világa” testesül meg a Messiásban, hanem azzal is, hogy az író a való világ ellentmondásait oldja fel ebben a vágyban. (Gárdonyi pályáján a *Karácsonyi álom* előzményeként említhetjük az *Árgirus királyfi* című „tündéries dalmű”-vét vagy az *Erdő élete* című „balettszerű álomkép”-et, amelyek kiegészülve a *Karácsonyi álom* szimbolizmusával, egyenesen Balázs Béla és Bartók későbbi törekvései felé mutatnak. Pl. *A fából faragott királyfi*).

A népköltészet — tehát a nép sorsa — felé való fordulás különös dokumentuma a *Fehér Anna* is, amelynek balladisztikus tömörsége és az ismert népballadához viszonyított „forradalmibb” megoldása felejteti a dráma más gyengéit.

Mindezek a jelenségek kiegészülnek még azzal is, hogy Gárdonyi továbbra is reagál a kapitalista nagyváros jelenségeire (pl. *Fütbék*, *A kisgróf*, *A szürke*, *Veron* stb.) és hallatlan izgalommal és törődéssel fordul a magyar történelem eseményei felé, éppen a népben rejlő nagy vitalitás és szabadságvágy kiemelésére. (*A Zéta* és a *Fekete Nap* című drámáiban első-sorban.)¹²

Közben igyekszik rendezni, tisztázni a valósághoz való viszonyát. *A láthatatlan ember* problémafelvetése (Gárdonyi ekkori népi-történelmi érdeklődését is mutatja) az egyén és a társadalom viszonyát is kutatja, éppen egy szerelem történetében, amely a „rendezetlen világ” egyik komponensének felülvizsgálását jelzi. Hasonlóképpen gyötrődik az író az *Az a hatalmas harmadik* személyes töltésű történetében, vagy az *Ábel és Eszter* kristálytisztza, fegyelmezett boldogság utáni vágyában.

¹⁰ NAGY SÁNDOR: Gárdonyi Géza történelmi regényeiről. Emlékkönyv G. G. születésének 100. évfordulójára. Bev. BÓKA LÁSZLÓ. 75—104.

¹¹ NAGY SÁNDOR: „A bor” szerepe a magyar dráma fejlődésében. Az Egri Pedagógiai Főiskola Évkönyve, 1962. 307—320.

¹² Gárdonyi lelkes törődését Jászai Marihoz 1906. február 17-én írott levele is mutatja, amelyben ilyen nagy reményeket fűz a Fekete Nap sikeréhez: „... A művemről nem szoktam nagyokat álmodni, de hogy a haza egén napról napra sötétebb felhők jelennek meg, úgy érzem, hogy ezt a munkámat parancs-szóra írtam. Annak az akaratából, aki a nemzetek sorsát intézi. Hogy éppen én írtam azt a népies munkát, amelynek nyelvét és ideáit országszerte fogják érteni! S hogy éppen Jászai Mari a korszak legnagyobb színművésze testesíti meg az eszmét! Hiszen ez temetőket ébresztő dörgés lesz...” (Országos Széchényi Könyvtár Levelestára. OSzK Színház-tört. osztálya 1950. év 6238. sz., Kézirattári Növendéknapló 1955. év 182. sz.).

Gárdonyi valóságához való viszonya sajátosan variálódik. A *zöld szifinx* kifejezetten szimbolikus történetében, amellyel a művész és valóság kapcsolatát, a művészi ábrázolás mikéntjét vizsgálja, vagy az *Átkozott józanságban*, amely az előbbi novellának konfliktusát viszi tovább: mi legyen hát a művészet lényege, a valóság naturalista vizsgálata vagy az érzelmek idealizálásában feloldódó szeretet ábrázolása? A *Gyermekkori emlékeim* — ez az „impreszionista memoár-regény” —, amelyet Bródy Jövendőjében közölt Gárdonyi, éppen önmagának felmérése, szembenézése a múlttal a jövő érdekében.¹³

E korszaknak — a század első öt-hat évének — szintézise *Az öreg tekintetes* című regénye, amely egy magyar családregény csírájában összegezi ezen időszak minden törekvését, bemutatva és az elemző realizmus századforduló előtti eredményeit átmentő módszerével ábrázolva a magyar társadalomban a feudális-kapitalista elemek nagy nemzedékváltását.¹⁴

Az öreg tekintetes keserű-rezignált kicsengését, az egyedüllét, a magány problémáját — megint az íróról van szó! — az *Isten rabjai* viszi tovább. Ez a regény minden vitatható műfaji kellékével történelmi regény, annak egy sajátos, *A láthatatlan emberre* visszamutató változata.¹⁵ A regényben feltáruló begina előzményekbe oltott penitens mozgalom, amelynek nevelő hatása Margit gyötrődésének alapvető oka, az író gyötrődéseit, riadt bizonytalankodását és magányérzetét is jelzi 1906 és 1908 körül. A magány, az elhagyatottság és a szenvedés szimbolikus meséje *Az ezeréves ember* is, amely szimbolikus-misztikus hangjával felfogható minden erőfeszítés hiábavalóságának is, de az elnyomás, az emberi függés és rabság elleni tiltakozásnak is. Ilyen értelemben méltó párja az *Isten rabjainak*. Igaz, Gárdonyi mindenfajta pesszimizmus ellenszerét a szeretetben hamarosan megtalálja (*Mi erősebb a halálnál?*).

A művek minden pesszimizmus ellenére az élet lüktetéséről vallanak továbbra is. Gárdonyi ábrázolja a népelet apró mozzanatait, felvillantva a társadalmi horizontú kérdéseket is (*Borzasztó emberek*, *Mikor a császár ünnepet csap*, *A pinyókék*, *Nem volt párja*, *Messze van odáig* stb.), figyel a városi szegény emberek nyomorára, legtöbbször megértő rokonszenvvel ábrázolja őket (*A tej*, *Ora pro nobis!*, *Két vándor* stb.), szimbolikus történetben az alkotást, a művész és valóság viszonyát vizsgálja (*Csakugyan ember*), vagy idillbe áldozza boldogság utáni vágyát (*Hosszúhajú veszedelem*). Úgy tűnik, hogy megérez valamit a háború veszedelméből is, mert 1913-ban egyik legjobb elbeszélésében ítéli el a háborús gyilkolást (*Megérkezett*) és helyére a szeretetet, az emberi humánumnak minden akadályt legyőző fensőbbiségét állítja (*Te Berkenye, Szunyogy miatyánkja*).

Gárdonyi Géza írói művészete pályájának ebben a szakaszában áttételesebben követi a magyar társadalmi fejlődés ritmusát. A lázadás és menekülés dilemmájából fakadó transzcendens elmélyültség arra kényszeríti, hogy elsősorban saját énjének és a valóságnak viszonyát figyelje. Lélektani regényei éppen ezért erősen szimbolikus jellegűek, népiessége a népköltészet friss erejével mutat túl a népmozgalmi konzervatív-nacionalista népiességen.

Legjobb műveiben megőrzi azt a lírába ültetett, lélektani elmélyültségű elemző realizmusát, amely a 90-es évek társadalmi elemzésének törekvéseiből sarjadt. Pszichologizmusával a szeretet és szeretetlenség, a szerelem, a magány, az egyéni rabság és szabadság viszonylatában vizsgálja felül a kor emberének életét. A század első öt évében a népiesség sajátos, új változatával követi a néptömegek politikai felnövekedését, amit Európa-szerte a nép felé fordulás jelez. *Az öreg tekintetes* és az 1905–1906-os magyar belpolitikai válság után még

¹³ A Gárdonyi-kutatás további feladata lesz, hogy véglegesen tisztázza az író megváltását a Jövendőtől. Ambrus Zoltán 1903. november 7-én írott levele és Gárdonyi 1903. november 9-i keltezésű válasza már sejtet valamit. V.: Ambrus Zoltán levelezése. Sajtó alá rendezte FALLENBÜCHL ZOLTÁN. Bp. 1963. 128–129. A kötet az Ambrus-levél fogalmazvány példányát közli, ami megegyezik az Egri Gárdonyi Géza Emlékmúzeumban található eredeti levéllel.

¹⁴ NAGY SÁNDOR: A nemzedékváltás regénye (Gárdonyi Géza: *Az öreg tekintetes*). Az Egri Tanárképző Főiskola Tudományos Közleményei III. 1965. 229–242.

¹⁵ NAGY SÁNDOR: Gárdonyi Géza történelmi regényeiről. i. h.

elmélyültebb lesz a törekvése arra, hogy indirekt módon, a szeretet szimbólumával lázadjon a világ embertelensége ellen.

E pályaszakasz írói természetében különösen figyelemre méltó prózaíró művészetének fejlődése. Egy sajátos lélektani regényt művel, kialakítja — a polgári történeti regény fejlődésével szinkronban — a magyar történelmi regénynek új változatát. Műveiben él mindazzal, ami az anekdotától és a romantikától megszabadult magyar próza sajátja: határozott cselekményvezetés, a jellemekből kibontott konfliktusok, alkalmazza az elhallgatás módszerét (de tud mesélni is), és különösen novelláiban a jellemekhez és a mondanivalóhoz igazodó zárt kompozíciót.

3. A háború és az utolsó évek

(1914—1922)

Az „egri remete” legendája különösen sokat ártott Gárdonyinak pályája harmadik szakaszával kapcsolatban: vagy egyértelmű elutasítás, vagy „megérett megbocsátás” övezte a Gárdonyi életműben ezt az időszakot. Pedig az író nem alkotott értéktelenebbet, mint a megelőző években. Ekkori művei a logikus továbbfejlődés eredményeként az író alkatának és akkori körülményeinek sodrában keletkeztek. Van új hang is az életpálya utolsó szakaszában, amely legelőször szembetűnő: a szatirikus támadó kedv, amely helyenként a háború lényegének felismerésére is mutat.¹⁶

A háborús novellák mozaikjából egy olyan egységes kép áll össze, amely azt mutatja, hogy Gárdonyi a polgári progresszió legkiválóbbjainak szintjén látta az imperialista világháború öldöklő kegyetlenségének értelmetlenségét. Az egri magány valóban nem volt alkalmas arra, hogy Gárdonyi Móriczhoz és Adyhoz hasonlóan kiáltsa világgá felháborodását.

Az ő lázadása éppen ezért áttételesen két irányba terjed: az átfogalmazott valóság értelmetlenségét egyrészt a „túlvilági novellákban” mondja el, amelyekben groteszk szatírával a túlvilágon ül statáriumot a hadiszállítókon, a meggazdagodó pénzembereken, bankárokon és királyokon (*Statárium a másvilágon, Jancsi دادé*), vagy a valóságot misztikus elemekkel keveri és így döbent rá a szenvedésre (*Szenvedni akarok*),¹⁷ másrészt a pusztá valóság ábrázolásával háborít fel (*Virradat előtt, Túl a háborún*). Itt kell megemlítenünk az 1915-ben keletkezett *A kapitány* (máskor *A kapitány srappellje*) című regényét is, amely egyrészt meg-

¹⁶ 1914. augusztus 3-án Gárdonyi naplójában már így reagál a háborúra: „Boszniában agyonlőnek egy főherceget, aki nekünk idegen volt. Irántunk való érdeklődésének legcsekélyebb jelét se láttuk . . . Rideg, fősvény, gőgös volt . . . Semmi jót tőle nem várhattunk. S íme miatta fegyverbe állítják az egész nemzetet: vér és könny, nyomorúság és ezernyi halál, árvák, özvegyek jelennek meg a jövő hónapok képében . . . Az újságok egyhúron zengik, hogy mennyire lelkesedünk a háborúért. Nem igaz. Az utcai síhederek lelkesednek csak. A bevonulók keseregnek, káromkodnak, átkozódnak. A szerbeket nem azért szidják, hogy megölték Ferdinándot, hanem mert ott kellett miattuk hagyni a takarást, a családot, a békességes életet . . . pótolni kell az elvesztett hadikészleteket, fizetni a bénákat, árvákat, özvegyeket, — új adóterhek, nagyobb nyomorúság”. Az idézett szöveget Gárdonyi József az Aranymorzsák című kötetben „Ferenc Ferdinánd” cím alatt közölte. (Dante kiadás.)

¹⁷ Kürthy Emilhez írja 1915. szeptember 2-án: „. . . A másik ügyre: bizony dorgálást érdemelnél! Azon keseregsz-e, hogy Bertád boldog? Egyesült az édesanyjával és nem hagyott el se téged, se a gyermekét, se a férjét. Ha szenved, az a szenvedése, hogy siratjátok és ő nem szólhat, nem mutatkozhatik testi szemeteknek. Szeretnéd, hogy feleljek a *vonat alatt*. Feleltem már a *Szenvedni akarok*: című tárcámban . . .” A levél további része sokat elárul az Isten rabjai művészi szándékából is. Az idézett novellából folytatva: „. . . Csak az imádságról nincs benne szó. Arról azonban az *Isten rabjai* regényében írtam. Éppen azt írtam meg, amit kérdezel: hogy ugyanis az Istennek unalmas lehet az a sok miatyánk, nem kell neki. Amire Szt Margit azt feleli: — *De nekem kell*. Az imádság Isten kezének megcsókolása lelkünkkel. Nem a szavak az imádság, hanem az érzés. . .” (Országos Széchényi Könyvtár Levelestára. OSZK Színháztört. osztálya 1950. év 7763. sz. Kt 1953/143.)

döböntő vád a szegény embert megrontó, imperialista érdekekért folyó háború ellen, másrészt merész szatíra is: megoldása éppen irreális voltával gúnyos nevetés a háborúban szenvedőknek ígért jutalom felett.

Gárdonyi alapállása a háborúval kapcsolatosan egyértelmű: már kezdetben „mint élő anakronizmusra” néz a katonákra és a háborúra, amelytől az emberiség megtisztulását és újjászületését várja (*Krisztus bankója*). Az egész Gárdonyi-életműben az egyik legjobban megírt regény az *Aggyisten Biri*, amely ugyancsak már 1914-ben elutasítja a „Ferenc Jóskaért” folyó háborút.

A világ Egerből persze nagyon bonyolultnak látszik: Gárdonyi igyekszik megfogalmazni a korral kapcsolatos mondanivalóját, de a háború egyes motívumaiban helyesen felismert lényege nem viszi el addig, ameddig a *Szegény emberek* író Móricz eljutott. Gárdonyi műveit most is csak úgy értjük meg, ha az egész életmű felől közeledünk ehhez az időszakhoz: a valóság ellentmondásaival és az önkifejeződés (a valósághoz való viszonyban) kételyeivel gyötrődő író feltűnően fegyelmezetté válik a háború alatt. Van ereje megújítani realizmusát, amelynek alapvetően elemző tendenciáját erőteljesebbé teszi a szatíra. Amikor idillt rajzol (*Leánykészen, A kürt*), a jellemek és a kompozíció egysége szempontjából döntő motívum szintén korának valósága, a pusztító háború lesz.

Mégis tisztázatlanok maradtak előtte a frontok: nem látta, hogy merre vezet majd a gyilkos háború után annak a népek sorsa, melynek jövőjével eljegyezte magát. Bizonyos világnézeti perspektívátlanosság zárta el Gárdonyi szemléleti horizontját, a nemzetet féltette az antant szorító gyűrűjében. Éppen az utolsó lépést nem tudja majd megtenni a forradalmak idején, pedig ezzel feloldódott volna a perspektívátlanosság.

Érthető hát, hogy a könyörtelenül bekövetkező halál csendes vízióját rajzolja egyik legszebb regényében, az 1917–18-ban írt *Ki-ki a párjával* címűben, sőt újra megfogalmazza — most már az egész életműre kiterjedő tanulsággal — viszonyát a valósághoz a *Boldog halál szekere* című elbeszélésében. A magányos öregember és a külvilág embertelenségét képviselő kéményseprő találkozásából a szeretetet, a humánumban kiteljesedő rendezettséget képviselő öreg kallólegény kerül ki holtan, mintegy szimbolizálva az író tragikusan sötét félelmét.

A forradalmak mintha kimozdítanák még egyszer ebből a sötétségből: főmunkatárs lesz Krúdy Gyula és Móricz Zsigmond mellett a Néplapnál, tagja lesz a Vörösmarty Akadémianak és a proletárforradalom alatt az Írói Választmányoknak is, amit volt barátai (Pekár Gyula és mások) meg is sokalltak, és Móricz Zsigmonddal együtt a Kisfaludy Társaság „számonkérő széke” elé idézték nevét a forradalom bukása után, mindjárt 1919 augusztusában.¹⁸

Két regényben száll még síkra éppen élményei hatására az egyéni szabadságért, az emberi érzések természetes kiéléséért, a konvencióktól megszabadított polgári eszményért (*Ida regénye, Bibi*). Igaz, csak magányából, mert bár Ady Endre már 1912-ben sok jót elmondott róla,¹⁹ de ő csak 1919 után tehetne egy lépést Ady felé, akkor is vitatható értékű forrásból, mert Szabó Dezső *A forradalmas Ady* című füzeté, amely kezébe kerül, inkább a szerzőre jellemző, mintsem a költőre.²⁰

Látszólag nehéz csak megítélni Gárdonyi magatartását a forradalom bukása után. Babits Mihálytól Móricz Zsigmondon keresztül Kosztolányiig lehetne idézni az írókat és költőket, akiknek életművében kritikus mozzanat volt a forradalom veresége. 1919²⁰ augusztusa után bekövetkező események olyan ellentétes pólusok között dobálták különben is a magyar nép sorsáért igazán aggódó írókat, hogy Gárdonyi esetében, aki egri magányából csak nehezen tudta már követni az eseményeket, mindenképpen magyarázható (ha nem is

¹⁸ NAGY PÉTER: Móricz Zsigmond. 1962. 175–176.

¹⁹ Ady Endre: Az új Gárdonyi. Ny 1912. december 16.

²⁰ NAGY PÉTER: Szabó Dezső. 1964. 201–204.

menthető) a megnyilatkozások jórésze.²¹ Bródy Sándor híres páduai levele volt az utolsó 1921-ben, amely végleg rádöbbenhette Gárdonyit az igazságra, de ez már megkésétt, hiszen a halál váltotta meg már csak kételyeitől.

III.

Az életmű vizsgálata mindezzel persze nem teljes. A tanulmány nem is tekintette feladatának — már csak terjedelme miatt sem —, hogy a Gárdonyi-probléma minden apró részletére kitérjen. Hisszük azonban, hogy a bemutatott fejlődési út Gárdonyi Géza írói pályájának fő vonulatát adja. Gondolatmenetünk konklúziója végső soron Makay Gusztáv megállapításával találkozik: Gárdonyi „nem epigon és nem előfutár, hanem áthidaló... Nem előfutár volt, hanem átmenet. Mégis sok mindennek a csírája rejtett benne abból, amit az utána következő nemzedékben »modernnek» éreztünk...”²²

Századvégi író maradt hát Gárdonyi? Egész életművének gondolatrendszere és művészi kifejező eszközei tanúskodnak róla, hogy művészete áthajlik a XX. századba. Sokrétű életműve legjobb pályatársaihoz hasonlóan a modern irodalom gondolat- és formakincsét tartalmazza, csak éppen olyan erősebb karakterű tehetségnek kellett jönnie, mint Ady és Móricz, akik ezeket a kincseket szintézisbe hozták a szimbolizmussal, illetve a népi-plebejus realizmussal. A Gárdonyi-életmű ilyenformán a magyar fejlődés olyan szakaszának terméke, amelyben összetorlódt az anakronisztikus feudalizmus, az ellentmondásokkal fejlődő kapitalizmus, de már feltűntek a népi forradalom jelei is. Ennek kísérőjét, a XX. századi irodalmi forradalmat jelzi Gárdonyi sokirányú életműve is, amely ilyen értelemben már nem előkézítő és úttörő, hanem valóban áthidaló, valóban átmenet.

Az életmű vizsgálata sok tekintetben újszerű megállapításokhoz vezetett bennünket. Kiderült, hogy Gárdonyi pályáján nincs is törés olyan értelemben, ahogyan eddig beszéltünk erről. Nagyon is logikusan alakuló fejlődésről van szó, mert ez a fejlődés azokat a változásokat követi, amelyek a forradalmakig jellemezték a polgárság azon részét, amelyek valóban mélyebben élte át az anakronisztikus feudalizmustól és a kapitalizmus elől való menekülést, de a népi forradalom előtti bizonytalankodást is.

Ugyanakkor Gárdonyi művészetének több kifejezésbeli problémája — szociális töltésű, lírai alaphangú elemző realizmusa, a szimbolizmus irányába mutató, a népköltészetet és a modern ember gyötrődéseit is magába foglaló misztikuma és pszichologizmusa, a háború éveiben realizmusát erősítő, a korábbi kételyekhez képest nagyobb önfegyelmet felmutató szatirikus hangja — cáfolja azokat a törekvéseket, amelyek Gárdonyit csak századvégi írónak tekintik.

Kiderült az is, hogy Gárdonyinál a „nemzeti gondolat”, a Beöthy Zsolt és mások kezében nacionalistává torzuló magyarság-szemlélet mennyire más volt, mint azt eddig véltük: Gárdonyi a szenvedőket, a nyomorban, a nincstelenségben vergődőket tekintette mindig, s amikor — még élete utolsó éveiben is — a „nemzetet” féltette, mindig a szenvedőket féltette. Ez a szemlélet különben is mentes a nacionalizmustól, hiszen jól megfér benne az orszá-

²¹ Itt elsősorban a Pesti Hírlap 1919. december 25-i számának vezércikkére gondolunk (Karácson-est 1919-ben), amelynek éppen tragikus vergődése ragad meg bennünket és a riadt tájékozódás a világ rendezettségé felé. Az a tragikus ebben, hogy Gárdonyit még helytelen irányba is a nép sorsáért való őszinte aggodás viszi. Jellemző egyébként az is, hogy már a kurzus első napjaiban igyekezett megőrizni belső függetlenségét. Annyira hírhedt Az ötödik kard című versét is csak hosszú rábeszélésre, kérésre és unszolásra írta meg, ami a vers őszinteségét is kérdésessé teszi. Vö. erről: LIPCSEY PÉTER: Azokról, akik elmentek. (A Gárdonyi Társaság Évkönyve 1924.)

²² MAKAY GUSZTÁV: Gárdonyi Géza. Kődlovagok (Írói arcképek), Bp. 1942. Szerkesztette Thurzó Gábor.

got bejáró szlovák szegényekkel való együttérzés, a balkáni (szerb, bolgár stb.) népek sorsával való törődés a magyar történelem iránti rajongással.

Ugyanakkor látjuk azt is, hogy Gárdonyi életműve nem mentes a problémáktól. Majdcsak minden művében érezzük azt a bizonyos mértékű kettősséget, amelyet már oly sokszor felrított neki: Bóka László ezt így fogalmazza meg: „Senki sem próbálta sem egy művén, sem életműve egészén nyomon követni, hogyan harcolt szívében s műveiben az ösztönösség, az igazi tudás, a zágyva áltudomány s hogyan segítette őt e harcban az a társadalmi felelősség és a társadalmi tapasztalat, melyet a néphez való vonzódásától nyert.”²³ Reméljük, hogy tanulmányunk ebben a kérdésben is előbbre lépést jelent.

Bizonyosnak látszik, hogy a Gárdonyi-életműhöz nem lehet sablonokkal közeledni. Sajátos alkatú íróról van szó, akinek pályáját elsősorban származása, életútja, autodidakta feltörekvése és a társadalom embertelensége elleni humanizmus jellemzi, amelynek csak külső jele az egri magány, nem pedig végső megoldása.

Sándor, E. Nagy

DAS ZEITGEMÄSSE GÁRDONYI-PORTRAIT

Der Verfasser der Studie unternimmt zum ersten Mal seit 1945 einen Überblick und eine Summierung des Gesamwerkes von Gárdonyi in seiner Entwicklung. Unter Benutzung neuer Angaben und bisher unbekannter Quellen umreißt er die ideelle und künstlerische Entwicklung des Schriftstellers mit deren Wechselbeziehungen. Er zeigt auf, daß Gárdonyis Bahnbeginn mit seinen anregenden Beispielen und Erfolgen eng mit den ungarischen und europäischen Erscheinungen der Epoche — des ausgehenden Jahrhunderts und der Jahrhundertwende — und mit dem neuen Menschenideal verbunden ist, das sich durch die Flucht und die Auflehnung herausgebildet hat. Die Widersprüche der Zeit zwingen den Dichter, im zweiten Abschnitt seiner Laufbahn — von der Jahrhundertwende bis zum ersten Weltkrieg — seine Beziehungen zur Wirklichkeit zu klären, was zur Folge hatte, daß er mit seiner neuartigen Volkstümlichkeit und seinem neuen Psychologismus die von der Romantik und der Anekdote befreite ungarische Prosa um neue Thematik, neue Anschauungsweise und modernen Prosastil bereicherte. Die Studie stellt den dritten Abschnitt der Laufbahn Gárdonyis — die Zeit des ersten Weltkrieges — als logische Weiterentwicklung dar, worin sein Realismus auf dem Niveau der bürgerlichen Literatur der Epoche bedeutende Schöpfungen hervorbrachte. Danach behandelt sie die Widersprüche der letzten Lebensjahre Gárdonyis unter neuen Gesichtspunkten.

Im Schlußteil resümiert der Verfasser die Resultate der Studie: Gárdonyis Lebenswerk entspringt dem Boden der ungarischen Wirklichkeit, die durch die Jahrhundertwende und den ersten Weltkrieg, danach durch die Revolutionen umgestaltet wurde; selbst mit seinen Widersprüchen ist es ein organischer Teil, eine moderne Erscheinung der fortschrittlichen ungarischen bürgerlichen Literatur.

²³ Emlékkönyv G. G. születésének 100. évfordulójára. A bevezetőt írta BÓKA LÁSZLÓ